

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325580

УДК 94(477)«1921/1930»

Алла КИРИДОН,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
(Україна, Київ)
akyrydon@ukr.net

ОНТОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОГО. КОНСТРУЮВАННЯ «НОВОГО» СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗЛАМІВ 1920-х років

Метою пропонованої розвідки є окреслення процесів конструювання нового соціального простору та утвердження нового побуту в радянському суспільстві 1920-х шляхом витіснення традиційної релігійної обрядовості. Акцентуація порушеної проблематики викликана взаємозумовленістю характеру змін соціально-економічного розвитку й суспільно-духовного життя: зміни в сфері побуту є органічною частиною загальних перетворень, які мали системний характер і охоплювали всі сфери суспільного життя, зокрема й духовно-культурного. Осмислення онтології радянського та цілеспрямованої діяльності зі створення «нового» суспільства потребує реконструкції пройденого шляху на підставі ґрунтовного вивчення джерел. Макрорівень дослідження ґрунтується на осмисленні системи методів і прийомів державно-партійного апарату по втіленню визначених завдань. Мікрорівень дослідження передбачає врахування виявів зазначених процесів на конкретних прикладах.

Ключові слова: більшовицька влада, комуністичний побут, революція в побуті, церква, релігія, соціальний простір, повсякденне життя.

Alla KYRYDON,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director of the State Scientific Institution
«Encyclopedic Publishing House»
(Ukraine, Kyiv)
akyrydon@ukr.net

ONTOLOGY OF SOVIET. CONSTRUCTION OF A «NEW» SOCIAL SPACE IN THE CONDITIONS OF THE TRANSFORMATIONAL DISRUPTIONS OF THE 1920s

The purpose of the proposed research is to outline the processes of constructing a new social space and establishing a new way of life in Soviet society of the 1920s by displacing traditional religious rituals. The accentuation of the raised issues is caused by the interdependence of the nature of changes in socio-economic development and socio-spiritual life: changes in the sphere of everyday life are an organic part of general transformations, which were systemic in nature and covered all spheres of social life, including spiritual and cultural. Understanding the ontology of the Soviet and purposeful activities to create a «new» society requires the reconstruction of the path taken based on a thorough study of the sources. The macrolevel of research is based on understanding the system of methods and techniques of the state and party apparatus for implementing certain tasks. The microlevel of research involves taking into account the manifestations of these processes on specific examples.

The Bolshevik government realized that the church had been integrated into the system of real social relations for many centuries in interaction with other elements of this system and had played the role of the dominant ideological institution of society. The church performed a sanctioning, regulating role. It was a specific organizational form of reproduction in society of a religious type of spirituality, the center of religious life, its activity and relational moments, normative and role aspects. Quite naturally, striving to establish the communist worldview and a new communist way of

life, the Bolshevik government declared war on the religious idea and its bearer – the church, forming a «new» social space and formatting a «new» person. Now the Bolshevik government, like the church once did, offered a ready-made model of life behavior, but according to the principles of Marxist-Leninist teachings. The main tool in this process was the artificial creation of a «new» social space and the intensive introduction of the so-called Soviet ritual, which was characterized by an atheistic worldview and corresponded to the ideological principles of communism and the policies of a totalitarian state. The construction of a communist society involved the construction of a «new» social space of existence, the creation of a «new» secularized culture, which in its main features was to be a negation of the old, «bourgeois» and «backward» culture.

The policy of the Soviet government and the Bolshevik Party, focused on militant atheism, envisaged the formation of a new materialistic worldview among the population. The state's refusal to support ritual values, which in the past constituted an organic unity, pushed them into the private sphere, turning them into relics of everyday practice. Obviously, we can speak not so much of the fading away as of the transformation of traditional religiosity. At the same time, in the everyday life of the average citizen of the new Soviet reality, truly revolutionary, mostly ambiguous processes were observed, which indicate a kind of psychological breakdown associated with a change in moral and value orientations in the renewed society. Religious practices, including holidays, were subjected to severe stigmatization, the religious consciousness and religious worldview of the Ukrainian people were destroyed. Instead, the Soviet authorities artificially developed and actively introduced a new civil ritual, built a certain homogenization of life structures and formed a mass experience of "Sovietness".

Key words: Bolshevik power, communist life, revolution in life, church, religion, religious ritual, social space, everyday life, macrolevel, microlevel.

Постановка проблеми. Сучасна епоха характеризується глибокими системними трансформаціями. Відтак на особливу увагу дослідників заслуговують періоди соціальних зламів і трансформацій у хронологічному вимірі. Підтвердженням цього є спроба колективу авторів Інституту історії України НАН України узагальнити історію повсякденного життя в радянській Україні в роки нової економічної політики (Нариси, 2009; Нариси, 2010).

Дослідницький інтерес фокусування на проблемному полі й хронологічному вимірі маркованої проблеми (1920-і роки) мотивується неоднозначністю процесів радянської дійсності, передусім в конструюванні нового соціуму. Заявлена проблема актуальна з огляду на два компоненти: активізація вивчення історії повсякденного життя суспільства, його структури й сутнісних характеристик, а також необхідність осмислення процесів релігійно-церковного життя на різних етапах історичного розвитку. Акцентуація порушеної проблематики викликана взаємозумовленістю характеру змін соціально-економічного розвитку й суспільно-духовного життя: зміни в сфері побуту є органічною частиною загальних перетворень, які мали системний характер і охоплювали всі сфери суспільного життя, зокрема й духовно-культурного. Осмислення онтології радянського та цілеспрямованої діяльності зі створення «нового» суспільства потребує реконструкції пройденого шляху на підставі ґрунтовного вивчення джерел. Це важливо для осмислення історичного досвіду життя в суспільстві, яке намагались будувати силоміць за комуністичними лекалами ідеологічними, культурницькими, освітніми та соціально-економічними заходами, а також є вагомим з точки зору ціннісної детермінації функціонування соціальних інститутів та зміни соціальної семантики особи /суспільства.

Аналіз досліджень. Найрепрезентативнішу групу історіографічних джерел у контексті порушеної проблеми становлять праці, сфокусовані на аналізі державно-церковних відносин періоду 1920-х років (Р. Белоглазов, С. Білокінь, Т. Бобко, О. Бойко, В. Борщевич, О. Галамай, Л. Демидович,

С. Жилюк, А. Зінченко, Б. Змерзлий, О. Ігнатуша, А. Киридон, Г. Лаврик, В. Пащенко, І. Преловська, І. Рибак, В. Силантьєв, Г. Славута, Е. Слободянюк, Н. Стоколос, О. Тригуб, А. Фесенко, О. Форостюк, О. Чучалін, М. Щербань та ін.). Окремі аспекти історії повсякдення суспільства 1920-х років знайшли висвітлення в історіографії (Бойко, 2004; Борисенко, Келембетова, Обертинська, 1978; Гаєвська, 2012; Гаєвська, 2013; Дацюк, Лехан, 2010; Зінич, 1963; Історія українського селянства, 2006; Келембетова, 1974; Киридон, 2005; Киридон, 2017; Коляструк, 2009; Михайлик, 2022; Нариси повсякденного життя, 2009; Нариси повсякденного життя, 2010; Олійник, 2015; Рибак, 2000; Тарапон, 2016 та ін.).

Метою пропонованої розвідки є аналіз проблеми становлення й налагодження нового побуту в умовах трансформаційних зламів комуністичного суспільства 1920-х рр. на прикладі лише одного складника – витіснення релігії і церкви з соціального простору «нового побуту». Авторка свідомо того, що порушена проблема є багатоаспектним дослідженням державно-церковних відносин у контексті соціальної історії. Однак, зважаючи на формат публікації, зупинимося на висвітленні лише окремих аспектів онтологізації радянського, пов'язаних з цілеспрямованою політикою усунення церкви з життя українства, активним моделюванням «нового» соціального простору, комуністичного побуту, вихованням «нової радянської людини», позбавленої релігійних переконань.

У пошуках дієвої методології для вивчення соціальних явищ і вирішення пов'язаних із цим дослідницьких задач звернемося до реконцептуалізації обґрунтованої в 1974 році французьким філософом і соціальним теоретиком Анрі Лефевром теорії соціального простору. Йдеться про розгляд «соціального простору» як своєрідного багаторівневого соціального середовища, створеного політичними, культурними, соціальними та іншими чинниками. Багаторівневність простору обумовлена його здатністю інтегрувати «ментальне і культурне, соціальне та історичне» (Lefebvre, 1991: 15).

Пропоноване дослідження засадничо ґрунтується на методології школи «Анналів», для якої характерне поєднання макро-та мікропідходів до історії, проблематизація її, застосування міждисциплінарних методів дослідження тощо.

З огляду на те, що процеси свідомісно-культурного рівня невідривні від загальних процесів розвитку держави, на макрорівні виокремлюємо загальні підходи комуністичних інститутцій щодо утвердження більшовицької ідеології (зокрема, рішення ЦК РКП(б)-ВКП(б), пленумів, з'їздів, формування нормативно-правової та ідеологічної бази тощо). Мікрорівень виводить на необхідність аналізу сфери життєдіяльності в конкретних проявах. Однак за відсутності спеціальних досліджень онтології радянського цього періоду, вдаємося до осмислення проблеми, використовуючи принцип аналізу опосередкованої інформації. Осмислення історичних фактів здійснювалося з урахуванням концепції відомого німецького представника історичної соціології Норберта Еліаса, який фокусував увагу на обумовленості й взаємовпливах розвитку суспільства й індивідів, зазначаючи, що індивід є водночас і продукт, і

частина суспільства (Еліас, 2003).

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою суспільства в умовах бурхливого розвитку подій 1920-х була криза моральних та культурно-ціннісних орієнтирів, колосальні зрушення в масовій свідомості населення. Досить влучно стрімкість процесів розвитку селянства на межі революційних подій і впровадження нової економічної політики охарактеризував письменник і етнограф В. Тан-Богораз (Тан, 1924: 5). Зміни в соціальному, економічному, політичному і духовному житті села були карколомними. Відтак увібрати й водночас усвідомити сутність процесів було вкрай важко.

Більшовицька влада усвідомлювала, що церква впродовж багатьох віків була інтегрована до системи реальних суспільних відносин у взаємодії з іншими елементами цієї системи та виконувала роль домінуючого ідеологічного інституту суспільства. Церква виконувала санкціонуючу, регламентуючу й регулюючу роль, була специфічною організаційною формою відтворення в суспільстві релігійного типу духовності, осередком релігійного життя, його діяльнісних і стосункових моментів, нормативних та рольових аспектів. Цілком закономірно, прагнучи утвердження комуністичної світоглядної системи й нового комуністичного побуту, більшовицька влада оголосила війну релігійній ідеї та її носієві – церкві, формуючи «новий» суспільний простір і форматуючи «нову» людину. «Нова людина» – термін, який використовувався радянською владою щодо характеристики образу «справжньої радянської людини», яка вірить в ідею революції та комуністичні ідеали, дотримується атеїстичного світогляду, бере активну участь у соціалістичному будівництві, у вільний від роботи час навчається тощо.

Радянська влада створювала «поза межовий» простір, специфічний простір відчуження для «Чужих-Інших», абсорбуючи ідеї омріяного комуністичного суспільства, вдаючись до соціального маніпулювання, вміло використовуючи засоби агітації й пропаганди, у тому числі й антирелігійної. Величезна православна країна перейшла до системи світських вірувань, сакралізації партії, її вождів і цілей, вклавши в цей процес увесь потенціал і навички релігійності, що були зумовлені її історичними і культурно-цивілізаційними особливостями. Автори колективної монографії «Нариси повсякденного життя в добу непу» зауважують, що в структурі публічного життя 1920-х років можна виокремити принаймні два складники: більшовизовану версію уніфікованої масової культури з виразними позанаціональними ознаками і традиційну культуру етнічних громад: «Боротьба цих двох складових за вплив на формування світогляду постреволюційних поколінь становила зміст культурного життя в міжвоєнний період» (Нариси повсякденного життя, 2009: 260).

Більшовицька влада, як колись церква, пропонувала готову модель життєвої поведінки, але вже згідно принципів марксистсько-ленінського вчення. Комуністична партія, очолювана вождем, була дороговказом до світлого комуністичного майбутнього. Ідеологічні постулати диктували моральні, етичні та побутові норми. Сутнісною характеристикою перетворень в радянському суспільстві була цілеспрямована руйнація усталених

стереотипів культурної поведінки державними заходами. Держава послідовно дискредитувала вкорінені віками звичаї, намагалася знищити їхню економічну й культурну підоснову, нав'язувала народові нові правила суспільного життя. Визначена комуністична перспектива досягалася шляхом популяризації нової соціалістичної обрядовості за рахунок обмеження впливу релігійних установ і освячених ними морально-етичних норм. Нові секуляризовані радянські ритуали розглядалися владою «як повністю узаконена форма символічної комунікації, теми, значення й символи якої черпалися в комуністичному способі життя, а не в релігійних аналогах» (Binns, 1982: 302–303).

Особливість процесу витіснення релігійної обрядовості полягала в тому, що визначальними були переважно політичні чинники: у межах системи комуністичного суспільства не було місця для варіативності ідентичностей, несуголосних з ідеалами комуністичного суспільства. Відтак влада вдавалася до своєрідного подвійного конструювання «нового» суб'єкта – «нової» радянської людини: з одного боку – коригування / регулювання через репресивні практики відмежування / відсіювання / витіснення, з іншого – конструювання посередництвом механізмів створення відповідної «радянської» ідентичності.

Праву базу для запровадження нової обрядовості в більшовицькій Росії ґрунтовано вже 29 грудня 1917 року з прийняттям Декрету про необхідність упровадження нових свят та про всебічне сприяння організації масових торжеств і видовищ (Аль-Анні, Кузіна, 2012: 20). Згодом його норми було перенесено на український ґрунт: у 1918 році Радою Народних Комісарів (РНК) ухвалено акт про державні свята, які поступово переходять до розряду традицій (Стішова, 2017: 154), Декрету Всеукрревкому від 27 січня 1920 року «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», згідно з яким усі декрети й постанови УСРР скасовувалися та замінювалися декретами РСФРР. З одного боку, святкові й вихідні дні скорочували кількість православних церковних вихідних днів і впроваджували радянські (вони з часом зазнавали певних змін); з іншого боку, ще одним прагматичним завданням організації революційних свят була мобілізація військової, політичної активності, а також трудової діяльності якомога ширших мас (Тарапон, 2016: 98–99). Відтак останні набували чинності в УСРР та підлягали негайному виконанню (Михайлик, 2022: 78).

Створення нового соціального простору й комуністичного побуту, який повинен був охопити всі сторони як виробничої, так і невиробничої сфери життєдіяльності людини, висувалося як важливе завдання атеїзації настроїв населення. А. Луначарський підкреслював: «Йдучи шляхом вдосконалення нашого [тобто комуністичного – А.К.] побуту, ми будемо нищити релігію» (Луначарський, 1927: 5).

Станом на початок 1920-х років загальне керівництво агітаційною та культурно-просвітньою роботою в Україні здійснювали так звані агітаційно-пропагандистські відділи («агітпропи»), які функціонували при партійних комітетах усіх рівнів, а також політосвітні відділи («політпросвіти»), що діяли при військових комісаріатах. У їхньому віданні перебувало проведення

відповідної роботи не лише серед червоноармійців, але й поміж цивільного населення. Зокрема, на території Харківської губернії агітпропи почали створюватися ще в січні 1920 року. Діяли вони переважно при місцевому (губернському) комітеті партії, а також при Богодухівському, Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Чугуївському та інших повітових 135 комітетах КП(б)У. У тісній співпраці з місцевими органами більшовицької влади вони проводили агітаційну і культосвітню роботу, стежили за настроями населення, організовували партійні осередки, а також відкривали клуби або хати-читальні. Так, в інструкції ЦК КП(б)У, що була розроблена влітку 1920 року й адресовувалася організаторам хат-читалень, зазначалось: організатор, прибувши в населений пункт (село, селище), повинен роз'яснити селянам необхідність відкриття хати-читальні, домогтися виділення для цього відповідного приміщення, сформувати «раду хати», налагодити доставку газет у село для того, щоб заохотити населення до їх прочитання. Загалом перед агітпропами і політпросвітами ставилося завдання здійснювати процес «ідейного перевиховання» селян і червоноармійців у «дусі комунізму та зробити їх розумними будівничими нового життя» (Силантьєв, 1998:103).

В одному з циркулярів НКВС, затвердженому на засіданні ВУЦВК у червні 1921 року, серед заходів, спрямованих на зменшення релігійності населення України, зокрема обумовлювався механізм використання приміщень храмів для публічних зібрань, мітингів, концертів (ЦДАВО України. Ф.1. Оп. 2. Спр. 353. Арк. 198).

Перші інструкції з питань антирелігійної пропаганди були прийняті на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 року. Серед переліку основних завдань, що ставилися перед Агітпропом самим ЦК КП(б)У:

- сприяти витісненню релігії з усіх сфер життя й заміні релігійного світогляду «вченням про класові суперечності, класові інтереси та матеріалістичну пролетарську культуру, що охоплюють ... всі питання науки, мистецтва і моралі»;

- послідовно здійснювати заміну вчення про «надісторичність християнства як вищої ... особистої і суспільної моралі» діалектичним матеріалізмом як єдино цінним і «всеосяжним світоглядом пролетаріату»;

- здійснювати системне перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму «у всезагальний світогляд ... безкласового трудового комуністичного суспільства» (Силантьєв, 1998:101).

«Тези з антирелігійної пропаганди» (1921 рік) за головний підхід антицерковної пропаганди визнавали «наполегливу боротьбу» з церковними обрядами: таїнствами (хрещення, шлюб), богослужінням, святкуваннями, а найближче завдання пропаганди полягало в тому, щоб «обмежити, викрити, знищити і особливо замінити обстановкою комуністичного побуту зовнішній вплив обрядів на психіку віруючих», «позбавити обряди їх таємничого змісту», «викриття будь-якої чудотворності, повне розвінчування обрядової оболонки релігійного почуття» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 749, Арк. 101).

Відповідно до рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 31 жовтня 1920 року було створено Агітпроп ЦК, а 13 грудня 1920 року затверджено структуру цього органу (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 748); очільником його призначено І. Попова.

Після X з'їзду РКП(б) (березень, 1921 року) структура апарату губкомів ЦК КП(б)У (як і агітпропів) змінилась: до складу було включено політичні відділи усної агітації та пропаганди, партійної освіти, друкованої агітації та пропаганди. Агітпропи губернських комітетів КП(б)У керували роботою районних і повітових агітпропів (Антирелігійна пропаганда, 1937: 23). Циркуляром ЦК і Агітпропу ЦК КП(б)У «Про антирелігійну пропаганду» від 10 липня 1921 р. реалізація цієї роботи була покладена на культпросвіти всіх рівнів (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 74. Арк. 64–65). Антирелігійну пропаганду планувалося здійснювати «зусиллями підвідділів політпросвіту, політагітації, наукової пропаганди і художнього сектору під керівництвом агітпропів парткомів». У кожному губернському відділі політичної просвіти призначався «відповідальний комуніст», до обов'язків якого входив збір і вивчення матеріалів «про розвиток релігійно-містичних рухів» і «здійснення керівництва антирелігійною пропагандою в губернії» (Антирелігійна пропаганда, 1937: 24).

Водночас рівень релігійності населення в Україні на початок 1920-х років залишався доволі високим відповідно до даних радянської статистики, зацікавленої у применшенні зазначених показників. Так, за даними Центрального статистичного управління УСРР станом на 1923 року 40,4% дорослого населення України дотримувались релігійних обрядів, а значна частка решти населення – 50,6 %, не перебуваючи у складі релігійних громад, все ж не поривали з церквою (Силантьєв, 1998: 193). За даними Антирелігійної комісії при Політбюро ЦК КП(б)У на середину 1925 року в сфері впливу православних конфесій знаходилося близько 12 млн. осіб, об'єднаних в 9 165 громад (це становило 83,3 % від загального числа релігійних громад УСРР) (Ігнатуша, 2004: 256). Попри втрату церквою державно-правових функцій, православні традиції залишалися звичними і невід'ємними елементами духовної культури.

Зрозуміло, що партійно-державне керівництво не могло миритися з подібним станом речей: будь-які атрибути релігійної обрядовості мали бути знищені. «Що собою являла щодо внутрішньої прикраси селянська хата перед революцією?» – порушує питання одне з видань «Бібліотеки» масової антирелігійної літератури і змальовує «інтер'єр»: «Головним об'єктом прикраси селянської хати були ряди образів «бога-отця», «бога-сина» й «духа святого», декілька «богородиць» та сила всяких «святих». Поруч них по стінах висіли малюнки різних монастирів та «святих місць», а ще далі – портрети царів та генералів з довгими вусами, орденами й медалями». Звісно, нові умови комуністичного існування потребували «іншого змісту прикрас хати». Тому пропонувалося: «Замість образів, малюнків монастирів та іншого старого сміття, на стінах хати колгоспника повинні стати портрети вождів революції,

малюнки з громадянської війни та соціалістичного будівництва» (Кривохатський, 1931: 41).

Приклад у налагодженні нового селянського побуту на противагу церковному згідно з рішеннями партійних органів мали подавати комуністи, а також учителі, агрономи, землеміри, члени волосних комітетів і КНС (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1839. Арк. 177–178). Зауважимо, що питання відносно того, чи може комуніст одночасно бути «віруючим» і перебувати в лавах комуністичної партії стояло досить гостро. На сторінках партійної преси ця проблема активно дебатовалася вже в 1918–1920 роках. Однак, конкретної відповіді з цього питання дискусія не дала. У часописі «Революція і церква» зазначалося: «Не лише на практиці, що спостерігається на місцях, але й у принципових роз'ясненнях, що даються різноманітними, навіть нейтральними урядовими органами РСФРР, відсутні в цьому відношенні необхідні єдність і узгодженість дій», тому партійні організації на місцях «або виносять зовсім суперечливі з даного питання постанови, або просто ухиляються під розгляд питання» (Горев, 1919: 15–16).

На початку 1920-х років виникла потреба в чіткості позиції комуністів щодо питань релігії взагалі. За свідченням Ом. Ярославського, питання постало «у зв'язку з тим, що окремі члени партії брали участь у церковних хорах або читали Псалтир і Євангеліє у церкві» (Ярославский, 1957: 67). Партійні організації на місцях, не маючи чітких директив щодо подібної ситуації, діяли на власний розсуд. На це, зокрема, зверталася увага в обіжнику ЦК РКП(б) «Про порушення програми партії в галузі релігії», надрукованому газетою «Правда» за підписом секретаря ЦК Ом. Ярославського (О нарушениях программы..., 1921). У тезах з антирелігійної пропаганди, схвалених пленумом і затверджених політбюро ЦК КП(б)У, зазначалося: «Необхідно рішуче і серйозно поставити боротьбу з релігійними забобонами членів партії, порушивши в першу чергу питання про зняття ікон, викорінення обрядів із сімей комуністів» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772. Арк. 12). Поступово проблема несумісності перебування віруючих у лавах партії перетворювалася на найбільш нагальну.

Попри прийняттю 9 серпня 1921 року пленумом ЦК РКП(б) постанову «З питання про порушення п. 13 Програми та постановки антирелігійної роботи», у якій до комуністів висувалася ультимативна вимога «припинити зв'язок з церквою будь-якого віросповідання і виключати із партії, якщо вони не поривають цього зв'язку» (КПСС в резолюциях..., 1983: 444–445), – виконання релігійної обрядовості комуністами залишалася доволі поширеним явищем до початку 1930-х років. Обстеження, проведене 1928 року в семи партосередках Сталінського повіту, виявило, що 6% комуністів мали в домівках ікони, виконували релігійні обряди, співчували релігії або займали нейтральну щодо церкви позицію (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2917. Арк. 76).

Поза площиною досліджень досі залишається проблема впливу атеїзації на родинно-сімейні взаємини (мікрорівень дослідження). Йдеться про конфліктність у сім'ях, де один із членів ставав комуністом. Чи можна це вважати фактором впливу на атеїзацію настроїв інших членів родини? Часто

сімейні конфлікти призводили до виходу з партії. Так, в одній із заяв комуніста тих часів написано: «Прошу бюро осередка зняти з мене кандидатуру КП(б)У через надзвичайний розбрат і чвари в моїй сім'ї майже з самого початку мого вступу до партії КП(б)У. Я намагаюсь переконувати сім'ю, тобто дружину і батьків, але це не допомагає. Доводиться часто-густо застосовувати кулачні бої, а стосовно розлучення я поки ще не маю наміру, оскільки я вже одружений втретє, і життя моє розладжене далі нікуди, а тому прошу бюро осередку зняти з мене кандидатуру КП(б)У» (ДАПО. Ф. п. 9032. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 5).

Однією з поширених форм витіснення релігійної обрядовості стали «анти різдвяні» та «анти пасхальні» кампанії. Першим досвідом розгортання такої роботи на селі стало проведення «комсомольського Різдва» 1922 року (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1448. Арк. 211; Келембетова, 1974: 32). Від 1924 року комсомольські карнавали не рекомендувалися, «комсомольська Паска» тоді пройшла під гаслом «Боротьба за новий побут», а «комсомольське Різдво» – «за поширення в масах природничо-наукових матеріалістичних знань».

Повільно, але цілеспрямовано (в дусі положення: «Не місце іконам у державних закладах!») розгорталася кампанія зі знищення релігійної атрибутики. Наприклад, 1922 року завідувач відділу НКВС УСРР з відокремлення церкви від держави І. Сухоплюєв вимагав провести обшук на залізничних станціях на предмет виявлення ікон (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1083. Арк. 36). У травні 1923 року НКЮ УСРР запропонував ЦК КП(б)У поширити заборону на «вивішування в громадських місцях релігійних зображень» на приватні і промислові підприємства, хоча політбюро ЦК КП(б)У в липні того ж року цю пропозицію відхилило (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 77). Хоча архівні документи свідчать про наявність ікон в домівках комсомольців і комуністів (ДАЧО. Ф.п. 342. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 105; ДАЖО. Ф.п. 134. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 10; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2112. Арк. 23; Спр. 2006. Арк. 76 зв.), усе частішали випадки зняття ікон. Так, 1930 року загальні збори комнезаму хутора Войтовці Полтавської округи одногосно ухвалили: «Жодного образу в хаті члена КНС», а наступного дня понад 1000 ікон було кинуте в багаття (Тан, 1924: 11). У десяти районах Полтавщини вчителі не тільки зняли ікони, а й вирішили не говіти (ДАПО. Ф.п. 9032. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 19).

1. Принагідно зазначимо, що не поститися й не говіти вважалося тоді за великий гріх, таких вважали „боговідступниками”. Однак, наприкінці 1920-х років подібні випадки явно почастишали. У селі Кашперівці Запорізької округи, котре до революції відзначалося високим ступенем релігійності (не останню роль відіграв чудотворний образ Кашперівської богоматері), говільників 1927 року було 548, наступного – 314, 1929 – 40 осіб (Тан, 1924: 12). Але в окремих місцевостях, навпаки, спостерігалася зростання кількості говільників: у 52 общинах Лубенської округи 1925 року говіло 72 453 особи, 1926 – 75 017. 1927 – 78 537; у 30 общинах Харківщини 1926 року говіло 37 560, а наступного – 39 375 осіб (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2112. Арк. 23; Спр. 2006. Арк. 76 зв.).

2. За даними агітпропу ЦК КП(б)У поширення релігійності в округах було нерівномірним. У доповідній записці НКВС «Про наслідки обстеження стану роботи Інспектури культів Київського і Вінницького Окрадмінвідділів» відзначалося підвищення рівня релігійності населення у 1928 році, зокрема в Київській окрузі, де кількість віруючих протягом року зросла з 303 045 до 311 713 осіб (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. Арк. 76 зв.). Станом на 1 січня 1927 року до релігійних громад Артемівської округи (без міст) входило 38,1% населення, Білоцерківської (без центру округи) – 52,1%, Херсонської – 60,8%, Харківської (без Харкова) – 85,2%. Найбільшого охоплення релігійними громадами досягли ті місцевості, де міжцерковна боротьба відбувалася в найгостріших формах. Причому агітпропвідділ зазначав: «На селі число релігійних резервів (і втягнених у громади, і тих, що їх можна б утягти) очевидно ні трохи не менше як 85% пересічно». У сільських громадах 53 % становили жінки (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2494. Арк. 13). У містах до релігійних громад уходило від 14 до 22% дорослого населення (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2494. Арк. 19; Спр. 2684. Арк. 11). Звертаємо увагу: у копії документа допущено друкарську помилку: замість «20–22%» надруковано «40–22%», що упосліджувало оперування в історіографічних джерелах хибним показником 40 %. 62 відсотки в цих громадах були представлені жіноцтвом. Разом із тим, підкреслювалося, що до цих показників належать переважно «віруючі за традицією» (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2706. Арк. 33).

3. Ще одним рішенням державних структур було скорочення кількості релігійних свят. 5 вересня 1924 року Президія ВЦВК ухвалила рішення «Про скорочення особливих днів відпочинку (релігійних свят)» і рекомендувала таким же органам союзних республік установити за можливості однаковий перелік днів відпочинку (вісім), скасувавши вихідні 6 січня і 25 березня. У відповідь Президія ВУЦВК 30 грудня вирішила: «Повідомити ЦВК Союзу про те, що Президія ВУЦВКу вважає більш доцільним скасування особливих днів відпочинку: 25 березня (Благовіщення), а, замість 6 січня скасувати день відпочинку 5 червня (Вознесіння)» (ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 414. Арк. 2;5).

На початку 1920-х років однією з форм антирелігійної пропаганди було перенесення на підприємствах дня відпочинку з неділі на інший день (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1662. Арк. 41). Однак, ще й на початку наступного десятиріччя неділю святкували навіть у селах, де були комуні (ЦДАВО України. ф. 7. Оп. 1. Спр. 737. Арк. 19).

Особливу увагу влада надавала святковій культурі (Детальніше див.: Киридон, 2017). Відповідно до запропонованої дослідницею Т. Гаєвською систематизації радянських свят, увиразнюються:

1) свято-реконструкція (свята, що обґрунтовують теперішнє через сакралізацію й репрезентацію минулого). Це найважливіша група свят, оскільки вони пов'язані зі становленням держави, проговорюють основи світопорядку й значною мірою впливають на формування ідентичності соціуму. Це такі свята радянської епохи, як День Великої Жовтневої

соціалістичної революції (7 листопада), День міжнародної солідарності трудящих всіх країн (1 травня) та ін.;

2) свято-витіснення (свята, покликані витіснити з культурної пам'яті певні фрагменти минулого за рахунок їх «виключення» та/або «заміни» символічно переробленої історичної події).

3) свято-закріплення (свята, основна функція яких – затвердження вже існуючого світопорядку за допомогою додаткового повторення основних цінностей) (Гаєвська, 2012: 196–197).

Водночас зі зміною історико-культурної епохи свята можуть «переходити» з однієї групи в іншу. Це сталося, наприклад, із Днем міжнародної солідарності трудящих всіх країн (1 травня), який із групи свята-реконструкції в радянську епоху перейшов до групи свята-закріплення: став Днем весни та праці, втративши попередній смисловий зміст в пострадянську епоху (Гаєвська, 2012: 197).

Проведення «нових» свят суворо регламентувалося. Під час масових зібрань, присвячених Першому травню, або інших подібних заходів їх організатори-функціонери обов'язково мали подати звіт – заповнити необхідну форму, де необхідно було вказати назву акції, кількість учасників, прізвища та партійну приналежність тих, хто виступає на мітингу, запитання, які будуть поставлені ораторам, тощо. Так, на мітингу в Єлисаветграді (нині – Кропивницький) 27 квітня 1921 р. настрої присутніх був поганим у зв'язку з «важким матеріальним становищем» присутніх. А серед запитань і висловлювань були такі: «Як я піду на мітинг, коли я голий і босий?», «Краще би далхліба і черевики», «Нехай спочатку нагодують, а потім перевиховують» тощо (Михайлик, 2022: 79–80).

Основне завдання радянських свят полягало у формуванні ідентичності на основі нового світобачення, створеного завдяки сакралізованим подіям становлення комуністичної держави, які мали транслюватися до наступних поколінь уже як традиційні, радянські. Їх підготовка та проведення із залученням широких мас (насамперед молоді) покликані були витіснити з культурної пам'яті старі культурні цінності та закріпити нові шляхом індоктринації та багаторазового повторення.

Практично відразу відвідування таких подій стало обов'язковим для громадян усіх вікових категорій (у тому числі – школярів). Так, святкуючи Перше травня, присутні мали прослухати виконання Інтернаціоналу, інших революційних пісень, тривалі промови агітаторів, взяти участь у парадах і всіляких виставах на революційну тематику тощо. Як правило, урочистості тривали весь день, оскільки важливо було якнайдовше зайняти свідомість людини, забезпечити її тривале перебування в середовищі учасників «святкування». (Михайлик, 2022: 80). Під час відзначення 1-го Травня 1922 року в Рихтецькій волості на Кам'яничині селяни, які святкували, «незважаючи на те, що деякі маніфестанти того дня пройшли по 15–20 верст, усі зібрані, у супроводі батальйону, з прапорами, музикою, співом Інтернаціоналу направилися в село Завалля». Там, під час мітингу, де зібралося понад 300 дорослих осіб, селянам розказали про «дійсні причини нашого зuboжіння,

знищення господарства, безладдя та голоду», а також «з'ясовувалося міжнародне становище радянських республік і відношення до них капіталістичних держав» (Ярий, 1922: 3)

Ведучи боротьбу з релігійним побутом, Виконбюро Всеукраїнської ради спілок безвірників у 1929 році запропонувало реформу календаря: замість днів відпочинку, що значилися як релігійні свята (Великодня субота, другий день паски, день «зелених свят», Різдвяні дні), запровадити нові революційні і побутові свята: день Оборони країни (річниця Червоної армії), дні робітниці, кооперації, народів СРСР, урожаю, юнацтва тощо. Вочевидь, щоб уникнути навіть згадки чи ознак урочистостей, пов'язаних із неділею, пропонувалося «закріпити за кожним святом не числа, а тижні, застосовуючи свята до понеділків».

Необхідність формування в свідомості трудящих мас комуністичної моралі передбачала нові взаємини в побуті, тому було сформульовано завдання створення нової радянської сімейно-побутової обрядовості, яка згодом названа «червоною». Перші сімейно-громадські обряди революціонізували побут: весілля без вінчання, весільний комсомольсько-молодіжний поїзд під червоним прапором, прилюдна присяга молодих на вірність, громадське ствердження шлюбу. Усе це мало сприяти формуванню нових поглядів на сім'ю та взаємовідносин в ній. Зокрема, в Київській, Харківській та інших округах ініціаторами проведення «жовтневин» («октябрин») та «революційних (червоних) весіль» стали жіночі відділи окружкомів КП(б)У. У Полтаві за кілька місяців восени 1924 року було зареєстровано близько 1,5 тисячі «октябрин», цивільних шлюбів і поховань (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1662. Арк. 41). При народженні дитини частина населення вдавалася до нового революційного обряду «жовтневин» («октябрин»), який проводився в сільському клубі; але окремі родини за старим звичаєм несли дитя до священника (ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 737. Арк. 19). Серед елементів нового обряду, яким урочисто відзначали народження нового громадянина: колективне надання імені дитині, прийняття новонародженого на громадське виховання, вручення «заповітного листа», «червоне крижмо» (Аль-Анні, Кузіна, 2012: 40-41).

Однак утвердження нової форми шлюбу – комуністичного («червоного») було доволі неоднозначним. Підтвердження знаходимо в одній з публікацій того часу: «Більшість селян справляє весілля по старовині. Нового є тут одно – запис у загсі. Але шлюб рахується, власне, дійсним не тоді, коли запишуться в сільраді, а коли піп перев'яже рушниками руки». Водночас автор публікації зазначав: «Одначе буває й інакше. Буває, що вся весільна обрядовість лишається, як і була, але попа оминають», а найсвідоміші молоді весілля «відправляли у сельбуді, де немає уже такої пиятики і де цілком панує червона обрядовість» (Священники сбрасывают рясы, 1924: 3).

«Жовтневини» та «червоне весілля» виявилися нежиттєвими формами і наприкінці 1920-х років практично зникли з побуту. Так, після аналізу досвіду їх проведення на засіданні бюро Ізюмського окружного партії в березні 1924 року було відзначено «казенно-офіційний характер» і «потворні форми»,

пропонувалося проводити такі заходи лише на селі (Силантьєв, 1998: 142–143).

Замість релігійного обряду поховань впроваджували цивільні поховання, хоча й тут траплялося чимало недоречностей через брак точних вказівок. Зазначалося, що «колектив повинен організувати похорон, як громадську справу». Зверталася увага на оформлення могили колгоспника-безвірника. Так, безвірники села Лисівки на кожній могилі замість хреста ставили пам'ятник – дубовий стовп 1,5 м заввишки, для всіх однакової форми, пофарбований на чорне й червоне, а на стовпі прибивали залізну таблицю з червоною зіркою та зазначенням дат народження і смерті, щоб «пам'ятники своїм виглядом внесли революцію на цвинтар» (Кривохатський, 1931: 42–44).

Заступник голови СВБ СРСР А. Лукачевський підкреслював: «Осередки СВБ повинні повести боротьбу в колгоспах за новий побут, оскільки ця боротьба водночас є боротьбою з релігією» (Лукачевський, 1930: 14–15).

«Революція в побуті» – саме під такою назвою з нагоди десятих роковин Жовтневої революції з'явилася публікація П. Лісового, в якій автор зазначав: «Чи можемо ми говорити про революцію в побуті?...Ми, що половину свого віку прожили за старих умов. Через «бога» нам прищиплювали рабську психіку, обеззброювали волю трудящих. Правда, дзвіниць ми не зруйнували, дзвони ще бамкають, попи всіх релігій є, але у нас настав «присмерк богів». Релігія як світогляд падає» (Лісовий, 1927).

Однак навіть на початок 1930-х років релігійність залишалась основою духовно-культурного життя абсолютної більшості населення. Про це свідчить достатньо високий рівень дотримання релігійної обрядовості. Архієпископ Білоцерківської єпархії УПЦ В. Бржосньовський, констатуючи помітне зменшення кількості шлюбів і числа говільників у храмах, водночас підкреслював: «У той же час помітним стало краще ставлення вірних до церкви, ...взаємовідношення з причтом. Невінчані батьки майже всі хрестять дітей... Вірні шукають містичних переживань» (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 212. Арк. 16; Оп. 7. Спр. 174. Арк. 16).

Подальша політика більшовицької держави й радянської влади спрямовувалась на утвердження радянського способу життя, насадження нової радянської обрядовості, форматування нового соціального простору буття, ґрунтованих на засадах комуністичної ідеології та атеїзму.

Висновки. Таким чином, для власної легітимізації більшовицька влада, утверджуючи новий комуністичний побут, світогляд і стиль життя, вдалася до «винайдення традицій». Нагадаємо, що за визначенням Е. Гобсбаума, «винайдена традиція» означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагається прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим» (Гобсбаум, 2005: 13). Зважаючи на особливе значення у колишній структурі імперського суспільства церкви в регулюванні суспільних процесів, впорядкуванні суспільних відносин (відтворюючи й закріплюючи своїм функціонуванням культурні зразки й норми, що відповідали потребам державної імперської

політики) та особливості цього ідеологічно орієнтованого інституту духовної культури, радянська влада вдалася до нищення храмів, насаджування комуністичної ідеології та радянського побуту. Політика радянської влади й більшовицької партії, орієнтована на войовничий атеїзм, передбачала формування в населення нового матеріалістичного світогляду. Відмова держави підтримувати обрядові цінності, які в минулому становили органічну єдність, відтісняла їх у сферу приватного, перетворювала в релікти побутової практики (Ігнатуша, 2004: 258). Зауважимо, що очевидно можна говорити не стільки про згасання, скільки про трансформацію традиційної релігійності.

У повсякденному житті пересічного громадянина спостерігалися справді революційні, здебільшого неоднозначні процеси, які, на нашу думку, свідчать про своєрідний психологічний злам, пов'язаний зі зміною морально-ціннісних орієнтирів в оновленому суспільстві. З одного боку, людина мовби підпорядкована власним переживанням, віруванням, почуттям, вихованим на певних традиціях (у нашому випадку – православної релігійності). Але, разом із тим, життя кожної людини було пов'язане багатьма невидимими нитками з суспільством, вплив якого був надто вагомим. Отже, з одного боку, спостерігаємо тривку релігійність, підтримувану частиною населення, з іншого – формування прихильників нової ідеологічної системи. Не вдаючись до детального аналізу проблеми, зазначимо, що на атеїзацію населення й викорінення релігійної свідомості вагомий вплив мали зміни в соціально-економічному розвитку (налагодження системи освіти, розвиток мережі бібліотек, клубів, кіно, театру, музеїв, процеси урбанізації, індустріального розвитку тощо).

На нашу думку, порушену проблему варто розглядати також у контексті теорії соціальної мімікрії. Через страх опинитися на маргінесі, індивід мусив приймати нову комуністичну ідеологію, проголошену пануючою в суспільстві замість колишньої (традиційної) «релігійної». Але покінчити з віковою традиційною християнською мораллю для більшості було непросто. До того ж, у набожної людини надовго, на рівні підсвідомості, залишався страх перед карою Господньою.

Для дослідника соціальної обумовленості виникнення пріоритетів важливе питання про ті цілі, які насправді спричиняють розвиток суспільства. Саме бачення цілей, що ними користується суспільство, дозволяє визначити пріоритети. Людина не може за власним бажанням поміняти цілі чи функції. Від народження вона поставлена в певні функціональні зв'язки, має «вбудуватись» у систему, що вже існує. Обирати свій особистісний шлях людина може тільки настільки, наскільки це дозволяє система, в якій вона опинилася. Боячись вакууму свого існування, прагнучи ототожнити себе з суспільством, людина поступово вбирала морально-ціннісні норми нового суспільства або мімікрувала відповідно до обставин. «Революція в побуті» здійснювалася радянською владою відповідними ідеологічним установам комуністичного ладу методами, знищуючи / заміщуючи духовно-моральні та нормативно-регулятивні засновки релігійно-церковного хронотопу.

Побудова комуністичного суспільства передбачала вибудовування «нового» соціального простору буття, створення «нової» секуляризованої культури, яка в основних своїх рисах мала бути запереченням культури старої, «буржуазної» та «відсталого». Важливими компонентами цієї нової культури мали стати «нові» безрелігійні свята та обряди суголосно новому державно-партійному курсу на становлення держави безрелігійної, атеїстичної, де пріоритетно утверджувались терміни «атеїзм», «безвірники» та «безбожники». Релігія і церква однозначно маркувалися як вороги прогресу, культури, комуністичного будівництва. Уже в 1920-і роки розпочалось інтенсивне витіснення традиційних для титульної нації УСРР суспільно-побутових звичаїв та обрядів, церковних свят і ритуалів. Навколо вірян було створено атмосферу своєрідної культурної ізоляції. Релігійні практики, включаючи свята, зазнали жорстокої стигматизації, відбувалось нищення релігійної свідомості та релігійного світогляду українського народу. Натомість радянськими органами влади штучно розроблялася й активно запроваджувалась нова громадянська обрядовість, вибудовувалась певна гомогенізація структур життєвіття й формування масового переживання «радянськості». Нові радянські свята та ритуали мали стати альтернативою православним таїнствам та формою боротьби з релігією.

Від початків утвердження державно-партійне керівництво вело цілеспрямовану політику витіснення релігійного світогляду й усунення церкви із життя українського народу та активно виховувало «нову радянську людину», позбавлену релігійних переконань. Комуністична ідеологія фокусувалась на формуванні в суспільстві нових поглядів, цінностей, норм поведінки, які зокрема позбавляли українців відчуття історичного, культурного й духовного коріння та нехтували споконвічними національними звичаями й традиціями. Головним знаряддям у цьому процесі стало штучне творення «нового» соціального простору та інтенсивне впровадження так званої радянської обрядовості, яка характеризувалась атеїстичним світоглядом, відповідала ідейним засадам комунізму й політиці тоталітарної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Аль-Анні, Кузіна, 2012 - Аль-Анні А., Кузіна Н.В. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2012. Вип. 38. С. 40–44.
- Антирелигиозная пропаганда, 1937 - Антирелигиозная пропаганда в современных условиях. Сборник материалов. Изд. 2-е. Москва, 1937. 144 с.
- Бойко, 2004 - Бойко А.І. Соціальна трансформація суспільства та проблема світогляду. *Наукові праці: Наук.-метод. журн.* / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. Миколаїв, 2004. Т. 32, вип. 19: Історичні науки. С. 23–26.
- Борисенко, Келембетова, Обертинська, 1978 - Борисенко В.К., Келембетова В.Ю., Обертинська А.П. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. Київ : Політвидав України, 1978. 256 с.
- Гаєвська, 2013 - Гаєвська Т. І. Державні радянські свята: історико-культурологічний аспект. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 153–159.
- Гаєвська, 2012 - Гаєвська Т. І. До питання становлення радянської святкової культури. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2012. № 1. С. 194-198.
- Гобсбаум, 2005а - Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій. *Винайдення традиції* / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера / Пер. з англ. М. Климчук. Київ: Ніка-Центр, 2005. 392 с.

- Гобсбаум, 2005b - Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій. *Винайдення традиції* / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейджерса; пер. з англ. М. Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2005. С. 12–28
- Горев, 1919 - Горев М. Коммунизм и религиозные обряды. *Революция и церковь*. 1919. № 6–8. С. 15–17.
- Дацюк, Лехан, 2010 - Дацюк Т. К., Лехан Л. Б. Самоврядування на селі, побут і духовний стан українського селянства у період непу (1921-1929 рр.). *Інтелігенція і влада: Громадсько-політичні науковий збірник*. Одеса: Астропринт, 2010. Сер.: Історія. Вип. 20. С. 93-102.
- ДАЖО - Державний архів Житомирської області.
- ДАПО - Державний архів Полтавської області.
- ДАЧО - Державний архів Чернігівської області.
- Еліас, 2003 - Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження: т. I–II / пер. з нім. О. Логвиненко. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 670 с
- Зінич, 1963 - Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення: паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України. Київ: Рік, 1963. 76 с.
- Змерзлий, 2000 - Змерзлий Б. В. Атеїстична робота владних структур проти православної церкви у Криму в 1920-х роках. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнар. відносин. 2000. № 22. С. 89-101.
- Ігнатуша, 2004 - Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX-30-і рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
- Історія українського селянства, 2006 - Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп. ред.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. Т. 2. С. 44–91.
- Келембетова, 1974 - Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки: Етнографічно-соціологічне дослідження. Київ: Вид-во «Наук. думка», 1974. 192 с.
- Келембетова, 1961 - Келембетова В. Ю. Про релігійні пережитки в побуті та боротьбу з ними. *Народна творчість та етнографія*. 1961. Кн. 4. С. 27–34.
- Киридон, 2004 - Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: Соціальний вимір. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 12. С. 234–256.
- Киридон, 2005 - Киридон А. М. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 13. С. 274–294.
- Киридон, 2017 - Киридон А. М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920–1930-і рр.). *Уманська старовина*. 2017. № 3. С. 5–20.
- Киридон, 2005 - Киридон А. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 384 с.
- Коляструк, 2009 - Коляструк О. А. Повсякденне життя інтелігенції УРСР 1920-х рр.: між Сцілою радянської політики і Харибдою більшовицької ідеології // *Інтелігенція і влада: Матеріали П'ятої Всеукр. наук. конф.*: У 3-х ч. Одеса: Астропринт, 2009. Ч. 2. С. 86–91.
- Культура і побут, 1925 - *Культура і побут*. 1925. 21 травня.
- КПСС в резолюціях, 1983 - КПСС в резолюціях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Москва: Политиздат, 1983. Т. 2. 1917–1922. 606 с.
- Кравець, 1966 - Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ, 1966. 199 с.
- Кривохатський, 1931 - Кривохатський М. За новий безрелігійний побут у колгоспах. Харків: Вид-во «Пролетар», 1931. 47 с.
- Кувеньова, 1966 - Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. Київ, 1966. 136 с.
- Кувеньова, 1963 - Кувеньова О. Ф. Свята колгоспної України. Київ, 1963. 40 с.
- Лісовий, 1927 - Лісовий П. Революція в побуті (Думки вголос). *Культура і побут*. 1927. 10 листопада.
- Лукачевский, 1930 - Лукачевский А. За колхозы, за борьбу с религией. *Антипасхальный сборник для деревни*. Москва: Безбожник, 1930. С. 10–17.
- Луначарский, 1927 - Луначарский А. Культура, быт и религия. *Антирелигиозник*. 1927. № 4 (апрель). С. 3–7.
- Любавський, 2016 - Любавський Р. Г. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / наук. ред. Л. Ю. Посохова. Харків: Раритети України, 2016. 226 с.
- Маланчук, 1970 - Маланчук В. А. Нове в культурі і побуті колгоспного селянства. Київ, 1970. 189 с.
- Михайлик, 2022 - Михайлик А. О. Комуністичні обряди та свята як засіб формування «нової людини» в Радянській Україні 1920–1930-х рр. *Південний архів. Історичні науки*. 2022. Вип. XXXVIII. С. 76–83.

- Нариси повсякденного життя, 2009 - Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 445 с.
- Нариси повсякденного життя, 2010 - Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.
- О нарушениях программы, 1921 - О нарушениях программы партии в области религии. Ко всем организациям и членам ЦК РКП(б) // *Правда*. 1921. 31 марта.
- Олійник, 2015 - Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921–1928 рр.). Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.
- Организация массовых народных, 1921 - Организация массовых народных празднеств : сборник статей. Москва : Госиздат, 1921. 32 с.
- П.С. Про шлюб, 1926 - П.С. Про шлюб (Риски олівцем). *Культура і побут*. 1926. 28 лютого.
- Рибак, 2000 - Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура села (1921–1999). Кам'янець-Подільський, 2000. С. 123–175.
- Рюмин, 1927 - Рюмин Е. Н. Массовые празднества. Москва : Госиздат, 1927. 79 с.
- Свята та обряди, 1971 - Свята та обряди Радянської України / О. Ф. Кувеньова, О. М. Кравець, Т. Д. Гірник, В. Т. Зінич; відп. ред. К. Г. Гуслистий. Київ : Наукова думка, 1971. 272 с.
- Священники сбрасывают рясы, 1924 - Священники сбрасывают рясы. *Коммунист*. Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У. 1924. 5 ноября. С. 3.
- Силантьев, 1998 - Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков : Харьк. гос. политех. ун-т, 1998.
- Слущька, 2013 - Слущька Ю. В. Від божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах. *Схід*. 2013. № 4. С. 166–170.
- Соціалістична обрядовість, 1983 - Соціалістична обрядовість на Україні: історичний досвід та сучасні проблеми / редкол. : Ю.Г. Гошко та ін. Київ : Наукова думка, 1983. 214 с.
- Стішова, 2017 - Стішова Н. С. Українські календарні свята осіннього циклу / Гол. ред. Г. А. Скрипник. Київ : ІМФЕ, 2017. 240 с.
- Тан, 1924 - Тан Г. Революция в деревне. *Революция в деревне: Очерки* / Под ред. проф. В. Г. Тана-Богораза. Москва; Ленинград : Красная Новь, 1924. Ч. 1. С. 3–19.
- Тарапон, 2016 - Тарапон О. А. Державні свята в Україні 1920–1930-х рр. як засіб формування радянських політичних цінностей. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 96–102.
- ЦДАВО України - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГО України - Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Ярий, 1922 - Ярий М. М. На Кам'янеччині. *Червона правда*. 1922. № 92(192). С. 3.
- Ярославский, 1957 - Ярославский Ем. О религии / Вступ. ст., общ. ред. М. М. Шейнмана. Москва : Госполитиздат, 1957. 640 с.
- Binns, 1982 - Binns C. Soviet Secular Ritual – Atheist Propaganda or Spiritual Consumerism // *Religion in Communist Lands*. 1982. Vol. 10. № 3. Pp. 298–309.
- Lefebvre, 1991 - Lefebvre H. The production of space / Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford UK&Cambridge USA : Blackwell, 1991. 454 p.

REFERENCES

- Al-Anni A., Kuzina, 2012 - Al-Anni A., Kuzina N. V. Derzhavna polityka po vprovadzhenniu radianskoi obriadovosti v Ukrainskii RSR. [State Policy on the Implementation of Soviet Rituals in the Ukrainian SSR]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2012. Vyp. 38. S. 40–44 [in Ukrainian].
- Antireligioznaia propaganda, 1937 - Antireligioznaia propaganda v sovremennykh usloviakh. Sbornik materialov. Izd. 2-e. [Antireligious Propaganda in Modern Conditions. Collection of Materials. 2nd ed.]. Moskva, 1937. 144 s. [in Russian].
- Boiko, 2004 - Boiko A. I. Sotsialna transformatsiia suspilstva ta problema svitohliadu. [Social Transformation of Society and the Problem of Worldview]. *Naukovi pratsi: Nauk.-metod. zhurn. / Mykolaiv. derzh. humanit. un-t im. P. Mohyly*. Mykolaiv, 2004. T. 32, vyp. 19: Istorychni nauky. S. 23–26 [in Ukrainian].
- Borysenko, Kelembetova, Obertynska, 1978 - Borysenko V. K., Kelembetova V. Yu., Obertynska A. P. Radianski sviata i obriady v komunistychnomu vykhovanni. [Soviet Holidays and Rituals in Communist Education]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1978. 256 s. [in Ukrainian].

- Haievska, 2013 - Haievska T. I. Derzhavni radianski sviata: istoryko-kul'turolohichni aspekt. [State Soviet Holidays: Historical and Culturological Aspect]. *Kulturolohichna dumka*. 2013. No. 6. S. 153–159 [in Ukrainian].
- Haievska, 2012 - Haievska T. I. Do pytannia stanovlennia radianskoi sviatkovoi kultury. [On the Issue of the Formation of Soviet Festive Culture]. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*. 2012. No. 1. S. 194–198 [in Ukrainian].
- Hobsbawm, 2005a - Hobsbawm E. Vstup: vynakhodzhennia tradytsii. [Introduction: The Invention of Tradition]. *Vynaidennia tradytsii / Za red. E. Hobsbauma ta T. Reindzhera / Per. z anhl. M. Klymchuk*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2005. 392 s. [in Ukrainian].
- Hobsbawm, 2005b - Hobsbawm E. Vstup: vynakhodzhennia tradytsii. [Introduction: The Invention of Tradition]. *Vynaidennia tradytsii / za red. E. Hobsbauma ta T. Reindzhersa; per. z anhl. M. Klymchuka*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2005. S. 12–28 [in Ukrainian].
- Gorev, 1919 - Gorev M. Kommunizm i religioznye obriady. [Communism and Religious Rites]. *Revoliutsiia i tserkov*. 1919. No. 6–8. S. 15–17. [in Russian].
- Datsiuk, Lekhan, 2010 - Datsiuk T. K., Lekhan L. B. Samovriaduvannia na seli, pobut i dukhovnyi stan ukrainskoho selianstva u period NEPu (1921–1929 rr.). [Self-Governance in the Countryside, Everyday Life, and Spiritual Condition of the Ukrainian Peasantry during the NEP Period (1921–1929)]. *Intelligentsiia i vlada: Hromadsko-politychni naukovyi zbirnyk*. Odesa: Astroprint, 2010. Ser.: Istorii. Vyp. 20. S. 93–102. [in Ukrainian].
- DAZHO - Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region] [in Ukrainian].
- DAPO - Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State Archive of Poltava Region] [in Ukrainian].
- DACHO - Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archive of Chernihiv Region] [in Ukrainian].
- Elias, 2003 - Elias N. Protses tsyvilizatsii. Sotsiogenetychni i psykhogenetychni doslidzhennia: T. I–II / per. z nim. O. Lohvynenko. [The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations: Vol. I–II]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Alternatyvy», 2003. 670 s. [in Ukrainian].
- Zynych, 1963 - Zynych V. T. Sotsialistychni peretvorennia: parostky novoho komunistychnoho v kulturi ta pobuti robotnykiv Radianskoi Ukrainy. [Socialist Transformations: The Beginnings of New Communist Elements in the Culture and Everyday Life of Workers of Soviet Ukraine]. Kyiv: Rik, 1963. 76 s. [in Ukrainian].
- Zmerzlyi, 2000 - Zmerzlyi B. V. Atheistychna robota vladnykh struktur proty pravoslavnoi tserkvy u Krymu v 1920-kh rokakh. [Atheistic Activities of Government Structures Against the Orthodox Church in Crimea in the 1920s]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. In-t mizhnar. vidnosyn*. 2000. No. 22. S. 89–101. [in Ukrainian].
- Ihnatusha, 2004 - Ihnatusha O. Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (XIX–30-i rr. XX st.). [Institutional Schism of the Orthodox Church in Ukraine: Genesis and Character (19th–1930s)]. *Zaporizhzhia: Polihraf*, 2004. 440 s. [in Ukrainian].
- Istorii ukrainskoho selianstva, 2006 - Istorii ukrainskoho selianstva: Narysy v 2-kh t. / V. A. Smolii (vidp. red.). [History of Ukrainian Peasantry: Essays in 2 Vols. / V. A. Smolii (ed.)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. T. 2. S. 44–91. [in Ukrainian].
- Kelembetova, 1961 - Kelembetova V. Yu. Pro relihiini perezhytty v pobuti ta borotbu z nymy. [On Religious Survivals in Everyday Life and the Struggle Against Them]. *Narodna tvorchist ta etnografiia*. 1961. Kn. 4. S. 27–34. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2004 - Kyrydon A. M. Derzhavno-tserkovni vidnosyny v radianskii Ukraini 1920–1930-kh rokiv: Sotsialnyi vymir. [State-Church Relations in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s: A Social Dimension]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. Vyp. 12. S. 234–256. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2005 - Kyrydon A. M. Vtillennia radianskoi modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini. [Implementation of the Soviet Model of State-Church Relations in Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005. Vyp. 13. S. 274–294. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2017 - Kyrydon A. M. Indoktrynatsiia radianskosti: obriadovo-sviatkovyi kanon yak marker formuvannia ateizovanoho suspilstva (1920–1930-i rr.). [Indoctrination of Sovietness: The Ritual-Holiday Canon as a Marker of the Formation of an Atheized Society (1920s–1930s)]. *Umanska starovyna*. 2017. No. 3. S. 5–20. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2005 - Kyrydon A. Chas vyprobuvan: derzhava, tserkva i suspilstvo v radianskii Ukraini 1917–1930-kh rokiv. [A Time of Trials: The State, Church, and Society in Soviet Ukraine, 1917–1930s]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2005. 384 s. [in Ukrainian].
- Kolyastruk, 2009 - Kolyastruk O. A. Povsiakdenne zhyttia intelektualiv URSR 1920-kh rr.: mizh Stilloiu radians'koi polityky i Kharibdoiu bil'shovyt'skoi ideolohii. [Everyday Life of the Ukrainian SSR Intelligentsia in the 1920s: Between the Scylla of Soviet Policy and the Charybdis of Bolshevik Ideology]. *Intelihentsiia i vlada: Materialy Piatoi Vseukr. nauk. konf.: U 3-gh ch.* Odesa: Astroprint, 2009. Ch. 2. S. 86–91. [in Ukrainian].
- Kultura i pobut, 1925 - *Kultura i pobut*. 1925. 21 travnia. [Culture and Everyday Life]. May 21, 1925. [in Ukrainian].
- KPSS v rezoliutsiiah i resheniiah, 1983 - KPSS v rezoliutsiiah i resheniiah s"ezdov, konferentsii i plenumov TsK (1898–1986). [The CPSU in Resolutions and Decisions of Congresses, Conferences, and Plenums of the Central Committee (1898–1986)]. Moscow: Politizdat, 1983. Vol. 2. 1917–1922. 606 p. [in Russian].
- Kravets, 1966 - Kravets O. M. Simeinyi pobut i zvychai ukrainskoho narodu. [Family Life and Customs of the Ukrainian People]. Kyiv, 1966. 199 s. [in Ukrainian].

- Kryvokhatskyi, 1931 - Kryvokhatskyi M. Za novyi bezrelihiynyi pobut u kolkhospakh. [For a New Non-Religious Life in Collective Farms]. Kharkiv: Proletar Publishing House, 1931. 47 p. [in Ukrainian].
- Kuvenova, 1966 - Kuvenova O. F. Hromadskyi pobut ukrainskoho selianstva. [Public Life of the Ukrainian Peasantry]. Kyiv, 1966. 136 s. [in Ukrainian].
- Kuvenova, 1963 - Kuvenova O. F. Sviata kolhospnoi Ukrainy. [Holidays of Collective Farm Ukraine]. Kyiv, 1963. 40 s. [in Ukrainian].
- Lisovyi, 1927 - Lisovyi P. Revoliutsiia v pobuti (Dumky vholos). [Revolution in Everyday Life (Thoughts Aloud)]. Kultura i pobut. 1927. 10 lystopada. [in Ukrainian].
- Lukachevskii, 1930 - Lukachevskii A. Za kolkhozy, za borbu s religiei. Antipaskhalnyi sbornik dlia derevni. [For Collective Farms, for the Struggle Against Religion. Anti-Easter Collection for the Village]. Moscow: Bezbozhnik, 1930. Pp. 10–17 [in Russian].
- Lunacharsky, 1927 - Lunacharsky A. «Kultura, byt i religiiia» [Culture, Everyday Life, and Religion]. *Antireligioznik*, 1927, no. 4 (April), pp. 3–7 [in Russian].
- Liubavskyi, 2016 - Liubavskyi R. H. «Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv» [Everyday Life of Kharkiv Workers in the 1920s – Early 1930s]. Sci. ed. L. Yu. Posokhova. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 2016. 226 p. [in Ukrainian].
- Malanchuk, 1970 - Malanchuk V. A. «Nove v kulturi i pobuti kolhospnogo selyanstva» [New in the Culture and Everyday Life of Collective Farm Peasantry]. Kyiv, 1970. 189 p. [in Ukrainian].
- Mykhailyk, 2022 - Mykhailyk A. O. «Komunistychni obryady ta svyata yak zasib formuvannya 'novoyi lyudyny' v Radyanskyi Ukrayini 1920–1930-kh rr.» [Communist Rituals and Holidays as a Means of Forming the 'New Person' in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s]. *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky*, 2022, no. XXXVIII, pp. 76–83 [in Ukrainian].
- Narysy povsiakdennoho zhyttia, 2009 - Narysy povsiakdennoho zhyttia Radianskoi Ukrainy v dobu NEPu (1921–1928 rr.) [Essays on Everyday Life of Soviet Ukraine during the NEP Era (1921–1928)]: Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. S. V. Kulchytskyi: V 2-kh ch. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. Ch. 1. 445 s. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, 2010 - Kulchytskyi S. V. (Ed.). Narysy povsiakdennoho zhyttia radians'koi Ukrainy v dobu NEPu (1921–1928 rr.) [Essays on Everyday Life of Soviet Ukraine during the NEP Era (1921–1928)]: Kolektyvna monohrafiia. (Vol. 2). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2010. 382 s. [in Ukrainian].
- O narusheniakh programy, 1921 - O narusheniakh programy partii v oblasti religii. Ko vsem organizatsiiam i chlenam TsK RKP(b) [On Violations of the Party Program in the Field of Religion. To All Organizations and Members of the Central Committee of the Russian Communist Party]. *Pravda*, 31 marta 1921 [in Russian].
- Oliinyk, 2015 - Oliinyk M. P. Transformatsiini protsesy na Podilli v dobu NEPu (1921–1928 rr.) [Transformational Processes in Podillia during the NEP Era (1921–1928)]. Khmelnytskyi: «Polihrafist-2», 2015. 480 s. [in Ukrainian].
- Organizatsiia massovykh narodnykh, 1921 - Organizatsiia massovykh narodnykh prazdnestv: sbornik statei [Organization of Mass Folk Celebrations: Collected Articles]. Moskva: Gosizdat, 1921. 32 s. [in Russian].
- P. S., 1926 - P. S. Pro shliub (Ryskyi olivtsem) [On Marriage (Pencil Sketches)]. *Kultura i pobut*, 28 liutoho 1926 [in Ukrainian].
- Rybak, 2000 - Rybak I. V. Sotsialno-pobutova infrastruktura sela (1921–1999) [Social and Everyday Infrastructure of the Village (1921–1999)]. Kamianets-Podilskyi, 2000. S. 123–175 [in Ukrainian].
- Riumin, 1927 - Riumin E. N. Massovye prazdnestva [Mass Celebrations]. Moskva: Gosizdat, 1927. 79 s. [in Russian].
- Kuveniova, Kravets, Hirnyk, 1971 - Kuveniova O. F., Kravets O. M., Hirnyk T. D., & Zynych, V. T. Sviata ta obriady Radianskoi Ukrainy [Holidays and rituals of Soviet Ukraine]. K. : Naukova dumka, 1971. 272 s. [in Ukrainian].
- Sviashchenniki sbraisyvaiut, 1924 - Sviashchenniki sbraisyvaiut riacy [Priests are throwing off their cassocks]. (1924, November 5). *Kommunist*. Organ TsK i Khar'kovskogo okruzhkoma KP(b)U, p. 3. [in Russian].
- Silant'ev, 1998 - Silant'ev V. I. Bolsheviki i Pravoslavnaia tserkov' na Ukraine v 20-e gody [Bolsheviks and the Orthodox Church in Ukraine in the 1920s]. Kharkiv: Khark. hos. politekhn. un-t, 1998 [in Russian].
- Sluts'ka, 2013 - Sluts'ka Yu. V. Vid bozhestvennoho do myrs'koho: tradytsii ta innovatsii v radians'kykh rytualakh [From Divine to Secular: Traditions and Innovations in Soviet Rituals]. *Skhid*. 2013. № 4. P. 166–170 [in Ukrainian].
- Sotsialistychna obriadovist', 1983 - Sotsialistychna obriadovist' na Ukraini: istorychnyi dosvid ta suchasni problemy [Socialist Rituals in Ukraine: Historical Experience and Contemporary Issues] / Ed. board: Yu. H. Hoshko et al. Kyiv: Naukova dumka, 1983. 214 p. [in Ukrainian].
- Stishova, 2017 - Stishova N. S. Ukrainski kalendarni svyata osinnoho tsykladu [Ukrainian Calendar Holidays of the Autumn Cycle] / Chief ed. H. A. Skrypnyk. Kyiv: IMFE, 2017. 240 p. [in Ukrainian].
- Tan ,1924 - Tan H. Revoliutsiia v derevne [Revolution in the Village]. *Revoliutsiia v derevne: Ocherki [Revolution in the Village: Essays]* / Ed. by Prof. V. H. Tan-Bogoraz. Moscow; Leningrad: Krasnaia Nov, 1924. Vol. 1. P. 3–19 [in Russian].
- Tarapon, 2016 - Tarapon O. A. Derzhavni svyata v Ukraini 1920–1930-kh rr. yak zasib formuvannia radians'kikh politychnykh tsinnosti [State Holidays in Ukraine in the 1920s–1930s as a Means of Forming Soviet Political Values]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues in the Humanities]*. 2016. Issue 15. P. 96–102 [in Ukrainian].
- TsDAVO Ukrainy - Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].
- TsDAGO Ukrainy - Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine] [in Ukrainian].

- Yaryi, 1922 - Yaryi M. M. Na Kam'ianechchyni [In the Kamianets Region]. *Chervona pravda*. 1922. № 92(192). P. 3 [in Ukrainian].
- Yaroslavsky, 1957 - Yaroslavsky Em. O religii [On Religion] / Introductory article, general ed. M. M. Sheinman. Moscow: Gospolitizdat, 1957. 640 p. [in Russian].
- Binns, 1982 - Binns C. Soviet Secular Ritual – Atheist Propaganda or Spiritual Consumerism. // *Religion in Communist Lands*. 1982. Vol. 10, No. 3, pp. 298–309 [UK].
- Lefebvre, 1991 - Lefebvre H. The Production of Space. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford, UK & Cambridge, USA: Blackwell, 1991. 454 p. [UK, USA].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325582

УДК 94(477:438):323.27] «1863|1864»(092)ПОПОВСЬКИЙ

Рена КОВАЛЕНКО,
orcid.org/0000-0003-4081-1935
головний спеціаліст відділу використання
інформації документів
Державного архіву Київської області
(Україна, Київ)
renakovalenko@gmail.com

СПРАВА «ПОЛІТИЧНОГО ЗЛОЧИНЦЯ» ЮЗЕФА ПОПОВСЬКОГО: ВІД ХЛОПОМАНСТВА ДО ІНСУРЕКЦІЇ

На прикладі життя Юзефа Поповського розглянута трансформація політико-ідеологічних пріоритетів частини демократично налаштованого польсько-українського студентства від українофільства («хлопоманства») до ягеллонської ідеї, від методів мирного просвітництва до участі у збройному повстанні з метою відновлення Польщі у кордонах 1772 р. На підставі комплементарного використання мемуарної і архівно-документальної джерельної бази можна стверджувати, що демократичні погляди, сформовані в Ю. Поповського у період захоплення хлопоманством, наклали відбиток на його подальшу активність під час участі у Січневому повстанні 1863–1864 рр. Розслідування справи Ю. Поповського, разом із іншими подібними справами, дозволило представникам російської влади зробити висновки щодо стратегії і тактики польських інсургентів.

Ключові слова: Юзеф (Іосиф) Поповський; Університет Св. Володимира; хлопоманство; польський патріотичний рух; інсургенти; польське Січневе повстання.

Rena KOVALENKO,
orcid.org/0000-0003-4081-1935
chief specialist of the document information
utilization department
State archive of the Kyiv region
(Ukraine, Kyiv)
renakovalenko@gmail.com

THE CASE OF «A POLITICAL CRIMINAL» JOSEF POPOVSKY: FROM KHLOPOMANIA TO INSURRECTION

The article examines the materials of the case of the «political criminal» Józef Popovsky, who went from Ukrainophile to the Jagiellonian idea, from peaceful enlightenment among the Ukrainian peasantry to participation in the preparation of an armed uprising. The main idea of this publication is that the example of J. Popovsky and a number of other Kyiv students allows us to confirm the existence of the Khlopoman-insurgent movement among the Polish-Ukrainian student communes, which included a group of people who, at the stage of early Khlopomania, were active supporters of the idea of brotherhood with the Ukrainian peasantry, and later joined the ranks of the «red» members of January rebellion.

In the middle of the 19th century among the population of Right-Bank Ukraine, which was a part of the Russian Empire, the process of acquiring signs of national consciousness began, the locomotive of which, to a large extent, were the «Khlopomans» – a Ukrainophile current that formed in the Polish-Ukrainian student environment. The Khlopomans emphasized their closeness to the Ukrainian people, studied their language, way of life and traditions,